

זרמים רעיוניים

שלבים בהתפתחות תורת הגאולה של אהרן דוד גורדון

גד אופז

שלבים ביצירתו ההגותית של גורדון

פרשת חייו ומסכת הגותו של אהרן דוד גורדון הן גילוי יוצא דופן בתולדות המעשה הארצי והיצירה הרוחנית של תנועת העבודה הציונית. הוא עלה לארץ בשנת תרס"ד (1904) כאדם מבוגר ועתיר נסיון חיים, כשבצקלונו מונחים כבר יסודות מגובשים להשקפת עולם. לאנשי העלייה השנייה, שהיו צעירים ממנו ביותר משנות דור, היה גורדון נושא דמות האב והסב. הם ראו בו משענת בטוחה במציאות הסוערת ורבת-התהפוכות שבה חיו. רבים מהם נפגשו ושוחחו אִתּו. היו שבאו לשחר את פניו כעולי-רגל המבקשים קשר עם דמות כריזמטית, שתעניק להם חום אנושי וסעד רוחני. אך רק מעטים מביניהם ירדו לעומק הגותו, ומבין אלה שירדו לסוף דעתו רק יחידים הודוה אִתּהּ, משום תביעתו הנחרצת להגשמה עצמית הלכה למעשה. לכן חרף ההערכה שרחשו לו והרצון להתקרב אליו, גורדון עצמו חי בתחושת בדידות כואבת. בשנת תרס"ט (1909) החלו מתפרסמים דבריו, בין אם כאיגרות, ששלח לכתבי-עת ציוניים בחו"ל, ובין אם כמאמרים, שפרסם בכתבי-עת ארץ-ישראליים. מאותם ימים ואילך נודע שמו ברבים, והוא היה מוכר, בארץ ובחוץ-לארץ, כדמות מופת. דמות של חלוץ שאיננו שם פדות בין דבריו למעשיו.

מידת ההתמדה, שהיתה סבועה באישיותו, והעובדה שכל ימי כתיבתו ההגותית לא נמשכו יותר מ־13 שנים (מ־1909 ועד 1922) קבעו מעין מוסכמה, ולפיה בכל אותה עת החזיק גורדון באותן אמונות ודעות עצמן, תוך התפתחויות ושינויים מזעריים. מקור הראייה התופסת את תורתו של גורדון כמקשה אחת נעוץ בראש ובראשונה באופן שבו נערכו והוצגו כתביו. העורכים בחרו לְסַדֵּר את דבריו על-פי סדר נושאי, וטשטשו את הזמן והרקע שבהם נוצר כל חיבור וחיבור הכלול בכתבים. בתשתית הגישה הנושאת מוצנעת אם כן ההנחה, שאנו עוסקים בתורה מוגמרת.

לזכותו של אליעזר שביד עומדת התרומה החשובה ביותר לחידוש הדיון והעיון במשמעות שיש לתורתו של גורדון לדורנו ולדורות. בראש מחקריו עומד הספר היחיד: עולמו של א.ד. גורדון.¹ לאחר חיבור הספר פרסם שביד שורה של מאמרים,

1. א' שביד, היחיד: עולמו של א.ד. גורדון, תל-אביב תש"ל.

שהרחיבו והעמיקו את חקר תורתו של גורדון² ועוררו חוקרים נוספים לבחון את מקורותיה ומשמעותיה של אותה תורה.³ מחקריו של שביד הוקדשו בעיקר לסיכום השלב המאוחר והבשל של תורת גורדון, ולכן עודדו, בדיעבד, את הנטייה להתייחס אליה כאל מסכת סדורה.

על ההנחה המוסכמת הזאת אני מבקש לחלוק. הדיון שלהלן מושתת על הגישה, שאת יצירתו של גורדון ניתן לחלק לשלושה שלבים מובחנים זה מזה. הראשון נמשך ממועד עלייתו בשנת תרס"ד (1904) ועד לראשית מלחמת העולם הראשונה. השלב השני הוא שלב ביניים, המשמש מעין חוליית מעבר בין שני השלבים המובהקים – הראשון והשלישי. שלב זה חופף את עיקר שנות המלחמה. שלב זה בא לסיומו בסתיו 1917, לאחר מתן הצהרת בלפור וטרם כיבוש הארץ בידי הצבא הבריטי. השלב השלישי חל מאותה עת ועד לפטירתו של גורדון, באביב 1922.

כאמור, את כתיבתו הסדורה והפומבית החל גורדון רק בשנת 1909. עד אז הרבה להיפגש עם צעירי העלייה השנייה, ובשיחותיו אִתם הרצה את השקפותיו. פגישות אלו תרמו, לבטח, לפיתוח תורתו ולגיבושה. מהרשימות והאיגרות שפורסמו לאחר מותו עולה, שכבר בשנים ההן דגל בתפיסות שהיו עם הזמן לאבני יסוד בהגותו הבשלה.

השלב השני, שלב הביניים, חל כזכור בתקופת מלחמת העולם הראשונה. המלחמה פרצה בעיצומו של תהליך הצמיחה והיצירה שחוללו אנשי העלייה השנייה. כתוצאה

2. מבין מאמריו של אליעזר שביד העוסקים בהגותו של גורדון אכיר רק את המרכזיים: 'לבעיית המקורות של משנת א"ד גורדון', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ג, ירושלים 1972, עמ' 345-351; 'משנתו של אהרן דוד גורדון', בתוך: אידיאולוגיה ומדיניות ציונית: קובץ מאמרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 50-59; 'א' שביד, 'מולדת שהיא ארץ יעודה - ארץ-ישראל במשנתו של א"ד גורדון', מולדת וארץ יעודה: ארץ-ישראל בהגותו של עם ישראל, תל-אביב תשל"ט, עמ' 170-185; 'הנ"ל, 'תנועת התחיה הלאומית כתנועה דתית', היהדות והתרבות החילונית, תל-אביב תשמ"א, עמ' 157-181; 'בין מרטין פובר לא"ד גורדון', בתוך: 'י' בלוך, 'ח' גורדון, 'מ' דורמן (עורכים), מרטין פובר: מאה שנה להולדתו, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 229-243; 'אחריות לכלל ישראל, הגשמה עצמית, ומימוש עצמי', עיון, לג (תשמ"ד), עמ' 327-337; 'שתי גישות לרעיון "שלילת הגולה" באידיאולוגיה הציונית', הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 21-44.

3. מבין המחקרים והדיונים בהגותו של גורדון, שראו אור בשנים האחרונות, אפרט את המרכזיים: ש' אבינרי, 'א.ד. גורדון: עבודה וגאולה', הרעיון הציוני לגוניו, תל-אביב תש"ם, עמ' 174-181; ד' כנעני, 'א.ד. גורדון ויחסו לדת', העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, תל-אביב תשל"ז, עמ' 56-64; א' מרגלית, 'מה נטלה גורדוניה מא"ד גורדון', תנועת הנוער גורדוניה: רעיון ואורח חיים, תל-אביב 1986, עמ' 32-57; צ' קורצווייל וגורית בן-בסט, 'תפיסתו היהודית של א"ד גורדון: אותנטיות מול עקביות', גשר, 114 (1986), עמ' 85-91; א' רוזנוב, 'לדמותו של החלוץ במחשבה הציונית: תפיסת החינוך של אחד-העם ו.א.ד. גורדון', בתוך: ד' נבו (עורך), המעשה החינוכי: עיון ומחקר, תל-אביב 1977, עמ' 35-60; שרה שטרסברג, 'עצמיות האדם אצל א"ד גורדון והרב קוק', דעת, 12 (חורף תשמ"ד), עמ' 4, 91-98.

מהמלחמה נקטעה העלייה, ואנשים רבים נאלצו לעזוב את הארץ. במהלך הזמן גברו המצוקות והיאוש. באותן שנים נטל גורדון על עצמו תפקיד של מפיח תקווה ומחזק ידיים רפות. נראה גם שנטה להאמין – לפחות בתחילת המלחמה – שהדם והאש יביאו להיטהרות ולהתחדשות. מכל מקום, בדברים שכתב ופרסם בראשית המלחמה נשזרו מוטיבים אפוקליפטיים-דטרמיניסטיים, המדברים על המלחמה כעל אירוע מצרף, מחולל תיקון ומביא גאולה.

זהו פרק חריג במסכת יצירתו של גורדון, ובהמשך יוקדש לו דיון רחב. תחילה ראוי לברר מהו קו התיחום המפריד בין שני שלבי יצירתו המוקדמים ובין השלב המאוחר, הבשל והמגובש ביותר.

הפולמוסים המרים, שניהל גורדון עם חבריו בשנים 1917-1919, והמאמץ להתגבר על המשבר שעבר הוא עצמו בשלהי מלחמת העולם, הם שעוררו בו את המשאבים הנפשיים והשכליים שנדרשו להבשלה. קשה לענות באופן חד-משמעי על השאלה, מה היו הסיבות למשבר שאלי נקלע גורדון. היו לכך סיבות פנימיות וחיצוניות כאחד. הבה נבחן את הרובד החיצוני נותר תמך, שהרי הימים היו ימי בשורה: מלחמת העולם על כל נוראותיה התקדמה והלכה לקראת הכרעה וסיום, ואתה גם כיבוש הארץ בידי הצבא הבריטי, שהביא את שלטון העריצות העות'מני לקצו. התנועה הציונית קיבלה את הצהרת בלפור, בה ניתנה בפעם הראשונה הבטחה להקים בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל. נערך הגיוס לגדודים העבריים. אלה ששרדו בארץ, מקרב אנשי העלייה השנייה, החלו מתאוששים ממאורעות המלחמה ופתחו בפעולה למען איחוד תנועת העבודה הציונית. בעקבות התהליך הזה קמו אחדות-העבודה וההסתדרות הכללית של העובדים. במזרח אירופה נוצרה תנועת 'החלוץ', והחלו ההכנות לקראת עלייתם ההמונית של אנשי העלייה השלישית. רבים וטובים תלו באותם ימים תקוות בשינוי הכלל-עולמי שתחולל המהפכה הבולשוויסטית ברוסיה. כל אלה עוררו ציפיות לרוב, ואילו גורדון הלך ושקע במעין מרה-שחורה. על מצבו היוצא-דופן מעידים המכתבים שכתב, המאמרים שפרסם והנאומים שנשא באותם ימים. הוא ביטא בחדות את מצבו החריג במכתב שכתב ליוסף שפרינצק:

אינני יודע פשוט מה לכתוב לך הפעם. הנני כמבולבל. שומע אני מכל הצדדים קול שמחה וקול ששון; פשוט גאולה וישועה – ואני המשוגע ממראה עיני רחוק רחוק משמחה וששון ויותר קרוב לרפיון ידים ולייאוש. כמעט כל חלומותי וכל תקוותי כלו כעשן בתוך השמחה והששון, הגאולה והישועה...⁴

דברים אלה עולים, כאמור, בקנה אחד עם אמירות דומות, מהן אף חריפות יותר.⁵

4. הציטוטים מתוך כתבי א.ד. גורדון, ירושלים תשי"ו. כרך א: האומה והעבודה; כרך ב: האדם והטבע; כרך ג: מכתבים ורשימות [להלן: כתבים]. הציטוט מתוך כתבים, ג, עמ' 96.

5. ביטוי למועקת המשבר שעבר גורדון ראה במכתביו: כתבים, ג, עמ' 86-87, 96, 103-104, 108, 115. על התנגדותו לגדודים העבריים ראה: כתבים, א, עמ' 380-408. על התנגדותו להקמת אחדות-העבודה ראה: שם, עמ' 438-441.

גורדון התפכח מהציפייה שהמלחמה תחולל שינוי חיובי. הסבל והמצוקה שהביאה דיכאו את רוחו. הוא לא האמין עוד כי בעקבות המלחמה נוצרו סיכויים חדשים. לעומת זאת, עם סיומה של המלחמה לא היה עליו להוסיף ולשמש בתפקיד מעודד ומחוק. הוא היה חופשי, כביכול, לתת דרור למצוקותיו. אליעזר שביד עמד בפרק הביוגרפי של ספרו על גורדון, היחיד, על עובדת המשבר ואף הסביר:

הוא [גורדון] הרגיש כי המציאות של שנות העליה השניה, שעמה מצא לשון משותפת, למרות הבדלי הגיל והרקע הרוחני, נסחפת והולכת בסערה של תקופה המונית, מאורגנת ו'מעשית', וכי המפעל האנושי-היהודי היחיד במינו שאך זה החל להיבנות, ואך זה יצא מן המבחן החמור של המלחמה, עומד על סף חורבנו מכל הבחינות שהיו יקרות בעיניו.⁶

נוסף לסיבות החיצוניות היו גם סיבות אישיות-פנימיות; ביניהן האבל שהתאבל על מות בנו, האכזבות מאישים כמו י"ח ברנר, שאָתו ניהל פולמוס מחרף והולך, ומעל לכל תחושת הזקנה ואתה חולי, חולשות וחרדות.

דווקא האכזבות הן שתרמו לחידוד הגותו של גורדון והביאו אותו לנקיטת עמדות קיצוניות, שבזכותן הוענק לה ממד הגותי שיטתי. אפשר לומר, על דרך הפרדוקס, שבגין המשבר שקלע את גורדון למצב מצוקה זכתה ההגות הציונית בתורה שראשיתה היחיד ופסגתה הלאום המתמוג עם הממד הקוסמי.

בפרק הזמן הזה התגבשה אצל גורדון תפיסת האדם ומקומו בטבע ובעולם. בו קבע את המונח המקורי 'חוויה',⁷ שהוא ביטוי לדרך הקליטה הרגשית-אינסואיטיבית של הטבע בידי האדם. הוא השתית את תורתו על החתירה לאיזון בין חוויה להכרה ויצר את הפסמה 'עם-אדם, אדם בצלם אלהים', הממזה את עיקר השקפתו האוטופיסטית.⁸ גורדון, שהיה בראשית כתיבתו פובליציסטן מעמיק הרואה באירועים שחלו בזמן ובמקום אות לחוקיות מטאפיסית, החל ליצור בשנותיו האחרונות שיטה הגותית מקפת בעלת מושגים יחודיים, המשמשים אמצעי ביטוי להגדים יחודיים.

השלב המוקדם בתפיסת הגאולה של גורדון

הציונות היתה והנה תנועת גאולה לאומית. חידושה ההיסטורי איננו עצם השאיפה לגאולה, אלא הדגש הלאומי, המשוחרר לכאורה מיסודות וממושגים דתיים. בשורת הגאולה הציונית ביקשה להיות לאומית-חילונית.

שאלה גדולה היא, אם השתחררה הציונות מהמטען הדתי, שממנו ביקשה להתנער;

6. א' שביד, היחיד, עמ' 42.

7. על יצירת המושג 'חוויה' ראה: כתבים, ב, עמ' 86-88, 275-278.

8. לריון רחב בסוגיה ראה: א' אופז, 'יצירת "עם אדם" - האוטופיה הלאומית של אהרון דוד גורדון', הציונות, סו (1990), עמ' 55-75 [להלן: א' אופז, 'יצירת "עם אדם"'].

שהרי היא תנועת גאולה של עם שכל חייו התקיימו במסגרות חיים דתיות. לשון אחר, השאלה היא אם אומנם הצליחה המהפכה הציונית להביא לשחרור מחשיבה וממסורת עבר, כפי שהתיימרה לעשות. התשובה היא, מניה וביה, לאו. רוצה לומר, שגם הקיצונים שבמורדים בדת ובמסורת לא השתחררו כליל מהמטען הכבד של זכרונות עבר, סמלים, מיתוסים ואורחות חשיבה, שהעמיסו עליהם הדעות, האמונות והמסורות היהודיות.

הדברים דלעיל אמורים קל וחומר בהוגה כגורדון, שאת תורתו היטיב שלמה צמח לאפייין כתורה שבה החדש מהלך בדרכי הישן.⁹ כתיבתו של גורדון יונקת את סגנונה ממקורות היהדות, והגותו מושפעת על רעיונות דתיים מובהקים, שאת רובם שאל מתחום החשיבה הקבלית-חסידית שעליה גדל. בגישתו חתר לשמירה על רצף תרבותי-יצירתי. כל אלה העניקו לחיבוריו צביון שבו קו ההפרדה בין דתיות לחילוניות הוא פעמים רבות קו דק ופריך וקשה להבחנה.

הדן בשלב המוקדם של יצירת גורדון, בטרם גיבש הגות מערכתית ולפני שבירר עבודה מושגים ומשמעויות, מתקשה עוד יותר להכריע עד כמה התורה שלפניו היא המשך ישיר לחשיבה המסורתית, או אולי כבר בשלב הזה נעוצים היסודות לבניין שיטה החורגת מהמסורת הנחשבת כדתית. הקו הנקוט בדיון שלהלן מצדד באפשרות השנייה. רוצה לומר, כבר בעצם החלטתו לעלות לארץ ולהצטרף לצעירי העלייה השנייה, הכריע גורדון לעבר תפיסה לאומית שונה מהתפיסה היהודית המסורתית-דתית. עם הזמן השתכללו כלי הביטוי הייחודיים לו, ואף-על-פי-כן הוא נשאר מחובר בכל רמ"ח ושס"ה למקורות יניקתו, שמהם לא ביקש אף פעם להינתק ניתוק שלם. משנת חייו הראשונה של גורדון בארץ יש בידינו מכתב שנכתב במקורו ברוסית, ושאותו שלח, ככל הנראה, מתוך כוונה מראש לפרסום בריבם.¹⁰ במכתב הזה הוא שואל שאלה ששבה ונשנתה בכל רשימותיו המוקדמות: האם יש לציונות סיכוי להצליח כמפעל גאולה לאומי? תשובתו, החד-משמעית, היתה שהדבר מותנה רק ברצונו, במסירות נפשנו לעבודה זו, בזה שנהיה מוכנים לכול!.¹¹ כדוגמה ל'התרוממות הכוחות' ולהתעוררות כוח-רצון מחולל גאולה הביא גורדון את יציאת מצרים. שהרי לפי האגדה, אלמלא רצון העם להיגאל אפילו הקדוש-ברוך-הוא לא היה יכול לגאול אותם.¹² כדוגמה נוספת לכוח הרצון הלאומי, היכול לגבור על כל חשבון רציונלי של יתסי-כוחות, הביא גורדון את מרד החשמונאים.¹³ בעזרת הדוגמאות האלה הוא ביקש להדגיש, שאין מקום לצפות שהגאולה תבוא באמצעות גורם חיצוני. הדבר תלוי אך ורק ברצונו של העם כולו, אם יהיה מסוגל לעשות מעשה ולהיגאל. זוהי הכרעה וולונטרית, שמימושה מותנה בגיוס כוח-רצון כביר. גם כאשר הוא אומר: 'ניגאל וניושע תשועת עולמים רק בדרך נס', הוא מדגיש כי הנס

9. כתבים, ב, עמ' 21.

10. כתבים, א, עמ' 77-85.

11. שם, עמ' 84.

12. שם, שם. ראה גם: שם, עמ' 93-95.

13. שם, עמ' 84.

שבו דברים אמורים הוא 'התאמצות פנימית יוצאת מן הכלל ... התאמצות רצונית ענקית, כמעט נִפְסִית'.¹⁴

תפיסת הגאולה העצמית חוזרת ונשנית שוב ושוב בדברים שכתב.¹⁵ האמירה הברורה ביותר בסוגיה זאת כלולה ב'מכתב גלוי ל"ח ברנר'¹⁶ שכתב גורדון בסתיו תרע"ג. במכתבו הוא אומר נחרצות: 'היחיד, בייחוד היחיד המתיימש, אינו מצפה לגאולה, אינו מצפה להסדי המציאות ואין עיניו נשואות לכוחם של הרבים. הוא בעצמו הגואל ...'.¹⁷ מהדגשת כוחו של היחיד, שהוא המניע הראשי של תהליכי הגאולה, הוא עובר לקריאה:

הבו לנו יחידים! הבו לנו מתיימשים! הבו לנו יחידים, שאינם מתבטלים ושאינם עוזבים את המערכה, והבו לנו מתיימשים, המשקיעים את יאושם בבניין, בבניין אחד! אז תראו ונוכחתם, מה יחידים מתיימשים, מה יחידים בכלל, אפילו לא יוצאים כל כך מן הכלל, יכולים לברוא בארץ-ישראל זו, שרבים הם עתה המתיימשים ממנה. אז תראו ונוכחתם, איזה כוח של תחייה ושל יצירה יכולים לברוא בארץ-ישראל: קודם-כל כוח מעורר שיעורר בארץ-ישראל עצמה את כל מי שיש בו עוד טיפת חיים להרגיש, לחשוב, והעיקר, לעבוד - לעבוד עבודה של תחיית ידים ושל תחיית כל מה שיש להחיות; ושנית, כוח מושך, שימשוך אליו מכל תפוצות הגולה את כוח העם, את רוח העם, את רצון העם. בקצרה, יחידים יכולים לברוא פה כוח, שיעורר את העם, את כל העם, להתבונן, לראות איפה הוא בעולם, ולבקש דרך לתחייתו ולתקומתו, לבקש כמו שיכול עם מתעורר לבקש. וזה הלא העיקר.¹⁸

במוקד קריאתו הדרמטית של גורדון עומדות ארבע אמירות, שמהן התפתחה בשלב מאוחר יותר תורתו האוטופית, תורת 'עם-אדם' בכל שכלולה.¹⁹

הראשונה היא הקריאה 'הבו לנו יחידים!'. את כל יהבו תלה גורדון ביחיד המסוגל לשנות סדרי עולם בכוח הדוגמה האישית-חינוכית. מצד אחד אפשר לומר, שזהו דגש אינדיווידואליסטי, המושתת על תפיסת 'האדם העליון' של ניטשה. מצד אחר, הרי זה יחיד הפועל למען מטרה לאומית-אנושית ולא מתוך כוונה אגוצנטרית. באמצעות הדוגמה האישית הוא סוחף אחריו רבים בלא לכפות עליהם את רצונו. זהו, אם כן, אוטופיוס הנבנה כקו חינוכי מהיחיד, וממנו הוא מתרחב ומקיף מעגלים מתפשטים והולכים.

האמירה השנייה היא: 'אז תראו ונוכחתם, איזה כוח של תחייה ושל יצירה יכולים לברוא בארץ-ישראל'. מילות המפתח במשפט הזה הן 'תחייה' ו'יצירה'. עדיין אין

14. שם, עמ' 105.

15. שם, עמ' 86-87, 93-95, 105, 125.

16. שם, עמ' 158-164.

17. שם, עמ' 159.

18. שם, עמ' 160.

19. ראה: א' אופז, 'יצירת "עם אדם"'.
 20. שם, עמ' 105.

לייחס למילה 'תחייה' את המשמעות 'חיים' ו'חוויה', שהיא מאוחרת יותר, אבל כבר בשלב הנוכחי משמעותה היא התחדשות מבראשית. באמצעות השיבה לארץ המולדת ולטבע תחדש היצירה הלאומית, הגשמית והרוחנית כאחד.

האמירה השלישית כוללת את התנאי שהציב גורדון להתחדשות האישית האמורה להתחולל בארץ-ישראל: ההתמסרות לעבודת כפיים. כלשונו: 'והעיקר, לעבוד - לעבוד עבודה של תחיית ידים ושל תחיית כל מה שיש להחיות'. עבודת כפיים היא המחוללת את החידוש הגדול שעליו דיבר גורדון, כשאמר שנים אחרות קודם-לכן:

ואני מתחיל הכל מחדש, הכל מחדש. מן האלף-בית אני מתחיל את החיים, אינני משנה, אינני מתקן, כי אם עושה הכול מחדש. והדבר הראשון, הפותח בראשונה את לבי לחיים, אשר לא ידעתי כמוהם, היא העבודה. לא עבודה לשם מחייה ולא עבודה לשם מצווה. כי אם עבודה לשם חיים - עבודה, אשר אור חדש נוגה עליה. אשר ראיתה, והנה היא אחד מחלקי החיים, אחד משרשיהם היותר עמוקים. ואני עובד ...²⁰

ההצהרה הזאת, הכתובה בסגנון נבואי ובלשון גבוהה, עשויה לעורר אסוציאציות משיחיות.²¹ בפרט המילים 'אור חדש נוגה עליה'. אך אין מקום לטעות. היחיד, ובמקרה זה גורדון עצמו, הוא העושה מעשה מכוח הכרעתו האישית, והוא המחולל מהפכה מתקנת. לא בתנועה מהפכנית דברים אמורים ולא בתהליכים דטרמיניסטיים כפויים מבחון, אלא בשינוי הנובע מהדוגמה האישית שמציב היחיד המגייס את כל כוח רצונו ועוצמת אישיותו למען תיקון עצמי, שממנו יצמח ויעלה תיקון לאומי. לבסוף, האמירה הרביעית, שראוי להדגישה באיגרתו של גורדון לברנר, היא קביעת השינוי שיחולל מפעל התחדשות החיים הלאומיים בארץ. לדבריו, הוא ייצור 'כוח מושך, שימשוך אליו מכל תפוצות הגולה את כוח העם, את רוח העם, את רצון העם'. צא ולמד, שהמעשה החלוצי של היחידים יביא בעקבותיו שינוי בחיי העם כולו, בארץ ובתפוצות. כך פוזרים רעיונות יסוד, שיצטרפו מאוחר יותר למסכת חשיבה רצופה ומגובשת.

השלב התיכון: המלחמה כפתח לגאולה

מקום מיוחד בתולדות יצירתו של גורדון וביציאתה לרשות הרבים יש לארבעת המכתבים שפרסם בכתב-העת הציוני *Der Jude*, שיצא בווינה בעריכתו של מרטין בובר. במכתבים, שנכתבו בין השנים 1914-1916, יש מעין סיכום ביניים של השקפת עולמו. זהו סיכום ביניים העומד על סף המשבר שעבר גורדון בשלהי המלחמה; משבר שחידד וגיבש, כאמור, את הגותו.

20. כתבים, א, עמ' 86-87.

21. על דמותו הנבואית של גורדון ראה: א' שביד, 'איש הרוח המשוגע', עיתון 77, 173 (יוני 1994), עמ' 16-21.

בסוגיית הגאולה, שבה עסקינן, יש בדבריו של גורדון הן יסוד של המשך התפתחות והן תפנית חדה לעומת הקו שאפיין את רצף צמיחת תורתו. מתוך העיון במכתבים מתברר, כי הוא מצא במלחמה צד זכות, בהציגו אותה כסדאומה מתקנת, ככור מצרף. וכך טען את דבריו במטען אפוקליפטי, שאיננו מתיישב עם אורח מחשבתו המוכר מהשלב המוקדם ומהשלב המאוחר.

דיון מפורט בסוגיית המלחמה כלול במכתב השלישי.²² גורדון טען, באותו מכתב, ש'אין להעלות על הדעת שכל זה [המלחמה] בא לרגל מקרה שהוא, לרגל משגה שנפל וכדומה'.²³ רוצה לומר שאי אפשר להגיה, שהעולם והאנושות ניצבים בפני אירוע גדול ורב-משמעות כל כך באופן אקראי, או בגין אווילות חסרת היגיון. גם העובדה, שאנשי-רוח, אמנים, סופרים, משוררים, וכל אותם שהיו ידועים בהתנגדותם המסורתית לכל מלחמה, כולם כאחד 'נכנסו למלחמה באחדות מופלאה כל כך', גם היא אומרת דרשני.

אין זאת כי דבר מה יצוק כאן, כי איזה רגש אנושי עמוק, איזה כוח אנושי נשגב מבינתנו, שהיה כבוש ימים רבים, או שפרפר שנים רבות מבלי אשר נתנו לו למות מיתה שלמה - בא כאן לידי גילוי התפרצות.²⁴

גורדון תהה בדבריו וחיפש תשובה לשאלה, מהו אותו דבר רב-עוצמה שסירב למות למרות שנלחץ ונכבש. מהו אותו יסוד היוני, שדחיסתו יצרה אנרגיה עתירת עוצמה שהתפרצותה חוללה את המלחמה העולמית כמעין התגעשות וולקנית. הוא דחה את ההסברים הפוליטיים וההיסטוריים הרווחים, שתלו את הסיבות למלחמה במאבקים לאומיים ומעמדיים. לדבריו:

מה שבאים ומוצאים את החייבים בדבר, מה שעם מאשים עם, מעמד את מעמד ... הרי אין בזה, כמובן, אלא תואנות סתם. או שכולם אשמו או שאין אשם כל עיקר. ... אין זאת, כי את מקור האשמה יש לחפש בכל מסכת החיים הקודמים, כלומר בכל ארחות חייהם של כל המשתתפים במלחמה; אין זאת כי דבר מה נצבר שם בארחות אלה, נערים ונעצר עד שבא לידי התפרצות.²⁵

צא ולמד, לשיטתו של גורדון משהו עמוק ומהותי הוא הגורם להתפרצות. לא סיבות חיצוניות ולא תולדות חולפות, פרי זמן ומקום, חוללו את הזעזוע, אלא שיבוש המונח בתשתית התרבות האנושית:

התרבות הטכנית ... תרבות זו המתיימרת בשלטונה על גבי הטבע העיוור ... תרבות זו הכובלת בפסי ברזל את כל מהלך החיים - היא הגורמת לכך שהאדם

22. כתבים, א, עמ' 529-542.

23. שם, עמ' 529. השוואה בין דברי א"ד גורדון לדברי הראי"ה קוק בסוגיית המלחמה מלמדת עד כמה היתה תפיסתו האפוקליפטית של הראשון מתונה ביחס לחברו. ראה: הרב אברהם יצחק הכהן קוק, 'המלחמה', אורות, ירושלים תשכ"א, עמ' יג-יז.

24. כתבים, א, עמ' 530.

25. שם, עמ' 530.

הולך ומקבל יותר את תכונות המכונה, שהמחשבה נעשית טכנית והרגש הופך להיות מיכני. ... ואולם למרות כל זה אנו רואים שהחיים חוקים הם משאיפות אלו של בני-אדם. החיים מתפרצים במחאה גדולה, עמוקה, התפרצות-איתנים קוסמית. ... החיים מביאים למלחמת דמים שאיש אינו צריך לה, שאיש אינו רוצה בה, שאין טעם לבן-אדם שהוא לרצות בה, באשר כל תועלת לא יפיק ממנה. פורצת מלחמה המשמיעה לבני אדם בעל כרחם, בלשון המוות והתורבן, אותם הדברים שאין שומע להם, כשהם נאמרים בשפת החיים והיצירה [ההדגשה שלי, ג"א]. המלחמה תובעת תביעות הרבה יותר נעלות מאלו הנתבעות מתוך פיות תותחים ועל ידי שאר אמצעי הביטוי של תרבות ימינו הטכנית.²⁶

רוצה לומר, כי שורש הרע נעוץ בציוויליזציה הטכנולוגית; בנסיגה להשתלט על הטבע ולשעבד אותו לצרכיה. הטבע, או כפי שגורדון קורא לו עוד 'החיים', מתקומם כנגד נסיונו של האדם לשעבד אותו, וכך קורה שכוח היצירה, הנובע מצעם החיים בטבע, הופך, כתוצאה מהתנתקותו, לכוח הרס נורא.²⁷ זהו פשר המלחמה. האבסורד הוא שהטבע והחיים נאלצים לגייס את המוות והחורבן כדי להעביר את המסר שלא נקלט כל עוד ניסה לעבור בשפה ההולמת את החיים, שפת 'היצירה'. אבסורד נוסף הוא, שהמלחמה, שהכריז הטבע על הקמים עליו, עושה שימוש בכלי ההרס הטכנולוגיים כדי להעביר את דבר המרד. הגולם קם על יוצרו. מפיות התותחים בוקעת התביעה לחזור ולהתפכת משכרון הכוח שצברו בני אדם ומנסיגה המתייחר להשתלט על הטבע.

הלקח הנלמד מהתפרצותה הנוראה של המלחמה הוא, שיש 'לחדש את כל חי בני-האדם, לחדש, ליצור כמעט מחדש, את נשמת האדם'.²⁸ המתכון לחיים החדשים, שעליהם דיבר גורדון, עיקרו לשוב 'לחיות חיים ממוזגים את הטבע, לחיות לא רק במובן האנושי אלא גם במובן הקוסמי'.²⁹ השיבה לחיים הרמוניים עם הטבע ובטבע תעניק לאנושות 'תורה חדשה, נשגבה - ... תורת הלאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית'. את הדרך למימוש תזון 'הלאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית' כרך גורדון בצורך לשנות את כל החיים ההדדיים של בני האדם ואף את חי היחיד.³⁰ מהיחיד החי חיים מתוקנים יתפשטו וילכו מעגלים, מעגלים של תיקון, ששיאם הוא המעגלים הלאומיים. גורדון הציג את האומה כ-

26. שם, עמ' 532. ראה גם: כתבים, ב, עמ' 261.

27. על משמעותה של התיבה 'יצירה' בהגותו של א"ד גורדון ראה: א' זילברשייד, 'המתח בין עשייה ליצירה בתורתו של א"ד גורדון', קתדרה, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 100-116.

28. כתבים, א, עמ' 531.

29. שם, עמ' 533.

30. שם, עמ' 538.

החוליה התיכונה אשר בין חיי הפרט ובין חיי הטבע וחיי היקום העצום אשר במלוא עולם. ... היא אשר יצרה, כביכול, את האדם. ... היא נתנה בינה באדם, נפחה בו נפש, בראה את עולמו.
... כי אין עוד כאינטרסים, כאידיאלים הלאומיים, לרוחב, לגובה ולוזהר.³¹

כל ניסיון להתוות באופן חד ומוגדר את משמעות 'הלאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית', אליבא דגורדון, נועד לכישלון. קשה לקבוע מה בדיוק עומד ביסוד תיאורו הנמלץ של הלאומיות. דרך אפשרית לביורור גישתו היא דרך השלילה. כלומר, בחינת הצעות הפתרון שהעלו זרמים אידיאיים ואידאולוגיים אחרים בני תקופתו ושאותן דחה ושלל. הוא ראה בסוציאליזם, שפיתח תורה חברתית המושתתת על תפיסה חברתית-מוסרית, מעמדית אוניוורסלית, יצור מלאכותי שלא יתקון. הוא עמד על הסכנה הגלומה באגואיזם השוביניסטי בגלגולו הניטשיאני – תורת האדם העליון. הוא הציג את הנצרות כאלטרואיזם ריק ומתרברב.³² בה בעת חייב גורדון את המוסר הסוציאלי, כשם שדגל בלאומיות שפויה ושלל אגואיזם קיצוני. לדידו כל היסודות הללו במינונם הנכון ובשילובם המתאים מצויים ממילא ב'לאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית'. וזאת בתנאי שיתקיימו התנאים הנכונים להתפתחותו של עם. לשיטתו, עם יכול להגיע לחיים מלאים רק בשעה שיש לו די מרחב יצירה. רק בהשיגו את כושר היצירה הייחודי לו עצמו הוא משוחרר מהדתף לשאת חרב אל עם אחר ולנסות לשעבר את זולתו. כדי להשיג את הקשג הנעלה הזה, אומר גורדון:

לא די בזה שהאדם הבודד יטפח רצון להגיע למרומים נעלים ולחיים נעלים. צריך שגם כל עם ישאף להיות נעלה, לחיות חיים נשגבים, אנושיים, קוסמיים; צריך שעם אחד ירגיש בנשמת העם השני כמו שהוא מסוגל להרגיש בנשמתו הוא, לאמור: נחוץ שהעם ירבה לחיות ולהרגיש ככל אשר תכיל נשמתו חיים והרגשה.³³

הדברים האחרונים עומדים שלב אחד לפני פיתוח הרעיון המתמחה בקסמה 'עם-אדם'. עיקרי התפיסה כבר ישנם. כלול בהם היסוד המניח את צמיחת התיקון הגואל מהיחיד, שיבנה את אישיותו החד-פעמית בדרך החיים היצירתיים המשולבים בטבע. מוצנעת בהם גם ההנחה, שרק מנקודת המוצא של היחיד יכולה המסגרת הלאומית להתפתח; וכמו כן התפיסה, שעל-פיה לכל לאום, הבונה באופן אורגני על יסוד בני אדם שיש להם אישיות אינדיווידואלית שלמה ותקינה, יש היכולת להתעלות למדרגה שאותה כינה 'הלאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית'. עדיין, כאמור, חסר המושג 'עם-אדם', המקיף את מכלול הרעיונות ומעלה אותם בקנה אחד. מרוח הדברים עולה,

31. שם, עמ' 534. ראה גם: כתבים, ב, עמ' 259.

32. כתבים, א, עמ' 534-536.

33. שם, עמ' 538.

שהססמה המסורבלת 'הלאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית' היא הטְרָמָה של הססמה המלוטשת 'עם-אדם'.

בשלב התיכון של יצירתו חסרה בדבריו של גורדון הבהרה, כיצד יתחולל המעבר מהיחיד ללאום. המשפחה, כמו גם הקהילה, אינן מוצגות כמעגלים מתווכים בין היחיד והלאום. משתיקתו של גורדון אין להסיק שלא הכיר בשתי המערכות הללו כמערכות הכרחיות, אלא אך ורק שהדגשת הלאומיות היתה כה תקיפה, עד שחסרונן של מדרגות מעבר מהיחיד ללאום לא נראה לו כליקוי.

השוני הבולט בין השלב של תקופת המלחמה ובין השלב שבא לאחר המשבר של שלהי המלחמה הוא בביטול היסוד האפוקליפטי. רוצה לומר, בהשמטת התפיסה המניחה שדרושה טראומה מטלטלת עד היסוד כדי להביא לתיקון הגואל.

המוטיב האפוקליפטי בדבריו של גורדון לא היה בעל אופי דתי. כלומר, הוא לא היה חלק ממבנה השיבה היסטורית פרה-דיסטנטורית, המציגה את העתיד לקרות כמחויב המציאות, כיעד שאליו מוליך האל הטרנסצנדנטי את האנושות. ביסוד האפוקליפסיות של גורדון היתה מונחת גישה אופטימית, בעוד שהפסימיות היא המניע השכיח יותר להיווצרות אמונה בשינוי שיבוא כתוצאה מקסטרופה, ההופכת את המציאות מן היסוד. דבריו של גורדון נבעו בראש ובראשונה מהרצון לתת למלחמה משמעות חיובית, להציב פתח של תקווה לעתיד מתוקן.

גורדון לא איחר להתפכת. הוא איבד עד מהרה כל אמונה בסיכוי שמהמלחמה עשויות לצמוח תוצאות חיוביות כלשהן. כזכור, אפילו הצהרת בלפור ואירועים נוספים שעוררו רבים להאמין כי הנה באו זמנים חדשים ונפתחו סיכויים לעתיד, אפילו אלו לא גרמו לו לצפות לתוצאות חיוביות, שיצמחו מהמלחמה. שלילת אותה היתה חד-משמעית, לעומת הנטייה המוקדמת שגילה למצוא בה נקודות זכות. שלילת הצבאיות והפתרונות הצבאיים, שאימץ בהמשך הדרך, והתנגדותו הבלתי-מתפשרת לכל ממסדיות, אלה נבעו, בין היתר, מאותה התפכחות. אף-על-פי-כן הוא לא איבד תקווה, אלא פנה לחידוד אמונתו ביכולת הגלומה ביחיד לקבל הכרעה אישית, שתניע אותו לחזור אל הטבע וכך לתקן את עצמו ואת עולמו.

לפני המעבר לדיון בשלב האחרון בהגותו של גורדון, השלב שבו פיתח את תפיסת 'עם-אדם', ראוי לבחון אם יש בכתביו סימוכין נוספים לתפיסה שנכללה במכתב השלישי. התשובה היא שלילית. זהו אזכור חד-פעמי של התפיסה המוצאת דווקא במלחמה סיכוי לגאולה. ניסיון נוסף למצוא צד של חיוב במלחמה כלול במכתב שכתב גורדון מאוחר יותר לחבריו בארץ. נאמר שם, שככל שירבו המצוקות, כן יגדל הסיכוי לאסוף כוחות ולהביא להתאוששות הנובעת מבכפנים. באופן זה ניסה לעודד אותם לנוכח סכנות המלחמה וחרדותיה.³⁴

האמונה ביכולת לאגור כוחות לקראת עשייה גואלת היא סימן לחזרה מהסטייה שעליה הצבענו בתפיסת הגאולה של גורדון. בשלב המוקדם של התפתחות תורתו היה הרצון האנושי כוח מכריע בתהליך הגאולה. בשלב השני, שייחסנו לו יסודות

34. שם, 'בשעה זו...', עמ' 377-379.

אפוקליפטיים, נעלם גורם הרצון העצמי לחלוטין. ואילו בניתוח השלב האחרון ניווכח, כי יסוד הרצון האנושי שב והיה גורם מרכזי בהתרחשות העתידה להתחולל.

השלב המאוחר: יצירת הססמה 'עם-אדם, עם בצלם אלהים'

המעבר מהדיון בשלב האמצעי לשלב המאוחר בהתפתחות תורתו של אהרן דוד גורדון מעלה את השאלה, מה היחס בין הססמה 'הלאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית',³⁵ שמצאנו אותה במכתב השלישי, ובין הססמה 'עם-אדם, עם בצלם אלהים',³⁶ שבה השתמש בכתביו המאוחרים.³⁷

בירור השאלה מפנה אל המסה הפרוגרמטית, 'עבודתנו מעתה'.³⁸ את המסה הזאת כתב גורדון במסגרת הפולמוס שניהל כנגד הקמתה של אחדות-העבודה. עיקר חששו היה שבמפלגה המאוחדת, לכשתקום, תגבר ידה של האידאולוגיה הסוציאליסטית-מרקסיסטית, שבה דגלה מפלגת פועלי-ציון, שהיתה באותם ימים הגוף המגובש ביותר מהבחינה האידאולוגית בקרב תנועת הפועלים הארץ-ישראלית.³⁹ מסיבה זאת הקדיש גורדון את חלק הארי של המסה להבחנה הדיכוטומית שעשה בין 'לאומיות וסוציאליזם [סוציאליזם]'.⁴⁰ הוא ראה בהשקפה הסוציאליסטית-מעמדית תוצר מעוות של הציוויליזציה הטכנולוגית ושל התפיסה הקפיטליסטית.⁴¹ לשיטתו, הפתרון שהציע הסוציאליזם למצוקות האנושיות היה פתרון מלאכותי, להבדיל מהתשובה הטבעית שהציגה הלאומיות. את חסרונו העיקרי של הסוציאליזם ראה בפיצול המלאכותי שהחזיר לתוך החיים החברתיים, פיצול המונח ביסוד הבחנתו בין מעמדות הנאבקים ביניהם על אינטרסים כלכליים-הומריים. הוא התריס כלפי הסוציאליזם, שהיא 'עומדת כולה על הטכניקה והעשייה ועל כן היא 'העמידה ... את תיקונם ואת חידושם של החיים האנושיים ב ע י ק ר על תיקון הסדר החברותי ולא על תיקונה וחידושה של רוח האדם'. יתרה מזו: טענתו של גורדון היתה שבגישתו ה'אובייקטיבית', בעשותו את החיים החיצוניים עיקר, וביומרתו המדעית גרם הסוציאליזם 'לטשטוש הצורה של האדם'.⁴²

הלאומיות, לעומת זאת, היא לשיטתו תוצר של הוויה אורגנית, אהדותית. לכן הוא אומר עליה, שיש בה 'מומנט קוסמי'.⁴³ היא 'עומדת על החיים והיצירה', היא מביאה

35. שם, עמ' 538.

36. שם, עמ' 260.

37. ראה: א' אופז, 'יצירת "עם אדם".'

38. כתבים, א, עמ' 232-243.

39. על הפולמוס המר שניהל גורדון כנגד מגמות האיחוד ראה: שם, עמ' 215-250; כתבים, ג, מכתבים מס' 38-43, עמ' 103-110.

40. כתבים, א, עמ' 232-235. ראה גם: שם, עמ' 224.

41. שם, עמ' 235.

42. שם.

43. שם, עמ' 234-235. ראה גם: שם, עמ' 224.

בחשבון את הגורמים הסובייקטיביים של כל פרט ופרט, ומגמת פניה היא 'תיקונה ותידושה של רוח האדם'. מקביעות אלה נובעת ההצהרה, שהלאומיות היא 'העושה לעיקר את האדם, את העצמות [העצמאות] האישית והלאומית, את "צלם האלהים" שבאדם' [ההדגשה שלי, ג"א].⁴⁴ משמעות הדברים האלו היא, שאם מתמש הפוטנציאל הקוסמי הגלום בלאומיות, ממילא נמצא במסגרתה פתרון למצוקות החברתיות והמוסריות של האנושות; פתרון טבעי שאיננו מצריך לא מאבקים מעמדיים ולא פיצול חברתי מלאכותי, שיש לתרצו באמצעות אידאולוגיה שרירותית בעלת יומרה מדעית.

דבריו האחרונים של גורדון על ההבחנה בין הלאומיות והסוציאליזם מבררים גם את משמעות הפסמה 'הלאומיות הגדולה, האנושית-קוסמית'. תהליך פענוח המשמעות הוא כדלהלן: יש הקבלה ברורה בין הפסמה שטבע תחילה, 'הלאומיות הגדולה', ובין הפסמה המאוחרת, 'עם-אדם'. על 'עם-אדם' אמר גורדון "אני" לאומי בצלם אלהים.⁴⁵ יוצא מכאן, עליפי גזרה שווה, ש'רוח אנושית-קוסמית' ו"אני" לאומי בצלם אלהים הם היינו הך. אלא מה הרבותא, כל שעשינו הוא המרת מושג עמום במושג עמום לא פחות ממנו. רק שהקבלה ביניהם מרחיבה ומוסיפה משמעויות. מהקשרי הדברים נובע, שהאמור מתייחס לאומה שישותה ממוזגת באופן אורגני במארג המטאפיסי - הוא מכלול ההוויה; אומה שיסודה בבני-אדם שכל אחד ואחד מהם מממש את 'צלם אלהים' הגלום בו בדרגה הגבוהה ביותר האפשרית. יותר מזה קשה לומר בוודאות. בדברי הסיכום שלהלן עוד ייאמר, שלא במקרה הותיר גורדון את דבריו סתומים ובלתי ניתנים לפענוח מדויק. הדבר היה ממהות גישתו. פרט נוסף נלמד מהמסה 'עבודתנו מעתה' על 'המומנט הקוסמי', והוא שרק בארץ-ישראל יוכל עם ישראל - העם שנועד להביא את בשורת 'עם-אדם' לעולם - לממש את 'עודו'.

בארצות הגולה פועל בנו רק המומנט ההיסטורי ... המקיים אותנו ואינו נותן לנו למות, אבל גם חיים אינו יכול לתת לנו. [לכן] שם, בארצות הגולה, אנחנו בהכרח מחוסרי חיים ויצירה לאומיים ... פרוזיזים בהומר ואולי עוד יותר ברות.⁴⁶

ארץ-ישראל, לעומת זאת, היא כור מחצבתו של העם, ומוקד יצירתו המשלבת בתוכה תרבות לאומית ומצע ארצי-פיסי. רק בארץ-ישראל יכולות להתרחש השיבה לעבודה בטבע והיצירה הנותנת חיים. את התפיסה הקושרת תרבות לאומית לתשתית נוף מולדת ביטא גורדון בלשון האמורה בכל אומה ואומה, קל וחומר בעם ישראל.

באומה יש לא רק מומנט משפחתי, המאחד את בני האומה ברגש של קרבת גזע ושל אחדות היסטורית, כי אם גם מומנט קוסמי, המאחד את בני

.44 שם, עמ' 235.

.45 שם, עמ' 224.

.46 שם, עמ' 239.

האומה בהשגה שלפני כל רגש, בהשגה הבאה מתוך תהום הנפש, ממקום איהודו של טבע האומה עם טבע ארץ מולדתה וגידולה [ההדגשות שלי, ג"א].⁴⁷

בדרך זאת חיבר גורדון את היסודות הקוסמיים, הלאומיים והציוניים ועשה אותם למקשה אחת. בכך הוא נבדל מכל עמיתיו ההוגים, יוצרי הרעיון הציוני הלא-דתני. הוא היה היחיד מביניהם ששילב בהשקפתו הציונית מארג מטאפיסי מורכב.

גאולת העם היא בו בעצמו

ליסודות האפוקליפטיים, שאחריהם התחקינו במהלך הדיון במכתב השלישי, אין זכר במאמרים שכתב גורדון בשלב המאוחר של יצירתו, בארבע שנות חייו האחרונות. אדרבא, בולט בהם יסוד חופש הבחירה. רוצה לומר, גורדון שב והדגיש עד כמה גדול כוח-הרצון המסור בידיהם של יחיד וקיבוץ אנושי. עד כמה נתונה ברשותם ההכרעה לפעול על-פי דרכם ואמונתם ולהשיג את מאווייהם.

אולי יותר מבכל מאמר אחר מודגש ערכו של כוח-הרצון במסה 'עם-אדם'. המסה המגובשת הזאת היא הנאום שנשא גורדון בפתיחת ועידת היסוד של התאחדות הפועל-הצעיר וצעירי-ציון, שהתקיימה בפראג בחודש ניסן תר"פ.⁴⁸ כדרכו של נאום, המבקש להיות קליט ומשפיע, כן גם זה בו עסקינן הוא בעל אופי הצהרתי-פלקאטי. את רעיונותיו הציג גורדון בסדרה של סממאות קצרות וקצביות, שעליהן שב וחזר בלי לפרש אותן בפירוט. מצד תוכנה, המסה מסכמת את עיקרי השקפתו הלאומית-ציונית-אוטופיסטית בגיבושה המפותח ביותר. אך בשום פנים ואופן אין לראות בה מצע שיטתי.

גורדון ביקש לשכנע את שומעיו, שבכוחם לקום לעשות מעשה ולעלות לארץ-ישראל, ובכך לשנות את מציאות הקיום היהודית. לדבריו, 'אנחנו מעמידים את הכל על העם. לא בכוחות מבחוץ ולא בחסדם של אחרים גיוושע'.⁴⁹ את חצי ביקורתו כיוון כנגד ההסתמכות על הצהרת בלפור וכנגד התקוות שתלו רבים וטובים בחסדן של המעצמות. תחייה לאומית אמיתית מותנית בשיבה לארץ-ישראל, 'והוא [העם] צריך להחיותה ולחדש את זכותו עליה בעבודה, ביצירה, בחיים' [ההדגשה שלי, ג"א].⁵⁰ שלוש הפסמאות - 'עבודה', 'יצירה', 'חיים' - תוזרות עשרות פעמים במסה הקצרה בשילובים ובהקשרים שונים, והן מהוות בה מילים מנחות ומעין ניגון חוזר. 'עבודה' היא לרידו של גורדון בראש ובראשונה עבודה פיזית, אך גם רוחנית,

47. כתבים, ב, עמ' 120.

48. כתבים, א, עמ' 258-262.

49. שם, עמ' 258.

50. שם, שם.

ובלבד שתיעשה מתוך זיקה ישירה והשתלבות בטבע, בלא תיווכם של אמצעים טכנולוגיים. כמו כן שומה עליה להיות עבודה עצמית, נקייה מניצול הזולת ומפרזיטיות היונקת לשדם של אחרים.⁵¹

'יצירה' היא התוצר הגשמי והרוחני של העבודה בטבע.⁵² היצירה מביאה את האדם לכלל 'התפשטות' וצמיחה אישית, ומוציאה אותו אל מחוץ לשריון-הצב האנוכי, שבו הוא נוטה להסתגר ולהתבצר מפני הסובב אותו.

משמעותה של התיבה 'חיים', כפי שהיא באה במסה הזאת, רחבה יותר מאשר המושג 'חוויה', שאותו טבע גורדון מעט מאוחר יותר.⁵³ חיים אינם דרך השגה בלבד; חיים הם, בראש ובראשונה, בהקשר הדיון הזה, מצב קיומי. זהו מצבו של האדם השרוי בנוף מולדתו ובקרב עמו. אדם החי מיגיע כפיו ועושה את עבודתו היצירתית מתוך שילוב הרמוני בטבע. אדם שכל חושיו, רגשותיו ושכלו מכוונים לקליטה מרבית ומאוזנת של ההווה שבתוכה הוא חי.

אל המצב הקיומי הזה, שהוא לדידו של גורדון האידיאל האנושי, יכול אדם להגיע באמצעות רצונו האישי החופשי והבלתי־תלוי. את האידיאל הזה לא ניתן להשיג, לא בכוח תהליכים ארציים חיצוניים ולא בזכות גורמים קוסמיים שאינם בשליטת האדם. כל שנדרש לו לאדם כדי לממש את יעדיו הוא אמונה בכוחו וביכולתו להשיג. את הפוטנציאל הגלום בכוח־הרצון ביקש גורדון לעורר ולאֶשש קודם כל על־ידי חיוק הוודאות בהיתכנותו. על כן הוא שב וחזר על אמירות כגון: 'העיקר הוא כוח עצמנו, כוח העם, רצון העם, מרצו ומסירות נפשו של העם'.⁵⁴ 'גאולת העם היא בו בעצמו, ברצונו, בעבודתו, ביצירתו'.⁵⁵ 'בכוח היצירה והתרבות נשוב לתחייה, ובכוח היצירה והתרבות נשיב לנו את ארצנו'.⁵⁶ כל אלה יחד מצטרפות להצהרה אינדטרמיניסטית חד־משמעית.

את מקורו של כוח־הרצון התקיף תיאר גורדון כ'התעוררות רוח עליונה ... כעין גילוי שכינה של עם, כעין התעוררות דתית בכלל'.⁵⁷ אין לטעות בכוונת דבריו. אין הם אמורים כאמונה דתית כפשוטה, אמונה התולה את מכלול המעשים, ובפרט את הנסים, במחולל אלוהי כל־יכול. הלשון הדתית היא במקום זה לשון מְסֹפּוּרִית, שנועדה להמחיש את העוצמה שיכולים יחידים ועמים לגייס בעת שכוונתם ויעודם נהירים להם והם נחושים להשיגם.

לשיטתו של גורדון, 'עם־אדם' הוא קיבוץ של יחידים שכל אחד ואחד מהם מימש בפועל את פוטנציאל 'צלם אלהים' הגלום בו. לפיכך, העם עצמו נושא בהתקבצותו

51. על משמעותה של העבודה אצל גורדון ראה: א' שפירא, 'עבודה - שורשי ומשמעותיו של מושג־ערך יהודי', טורא, א (1989), עמ' 28-47. במיוחד עמ' 39-41.

52. ראה הערה 26 לעיל.

53. ראה הערה 7 לעיל.

54. כתבים, א, עמ' 258.

55. שם, עמ' 259.

56. שם, עמ' 262.

57. שם, עמ' 260.

את 'צלם האלהים' הקולקטיבי. את עצמיותו הייחודית משיג העם, כמו גם היחידים המהווים אותו, בזכות פיתוח כל מרכיבי האישיות המייחדים ומבדילים אותו מכל אחד אחר. רק בזכות עמידה אוטונומית, בלתי־תלויה, יכולים פרט וציבור לממש את עצמיותם.

* * *

לשיטתו של גורדון, האדם הוא בעל רצון ויכולת בחירה. את מידת חירותו הוא יכול לעצב בהתאם להקף עבודתו היצרנית והשתלבותו האורגנית בהוויה. בכוחו של האדם לחולל את הגאולה, וגם מבחינה זאת הוא נברא 'בצלם אלהים'. גורדון סייג את היכולת שיש לאדם להביא את הגאולה באימוץ תורה אוסופית־ערכית, המציבה בפניו אתגר עליון ומונעת ממנו שימוש לרעה בעוצמה שהוענקה לו. הלאום הוא במת ההתרחשות הגאולתית. רק שילוב החיים הלאומיים באופן אורגני־הרמוני בטבע ארץ מולדתו של כל עם ועם יביא לקיום לאומי 'ברוח אנושית־קוסמית', שיחול על כלל האנושות. כי רק עמים בדרגת קיום של 'עם־אדם' יכולים לחיות זה עם זה ביהסי הבנה וקבלה הדדית.

לעומת זאת, ללא חידוש האיזון בין חוויה להכרה, הנובעת מהחיים בטבע, יגבר כוח ההרס של הציוויליזציה המנוכרת, שמקורו הוא השכלתנות החד־צדדית. הניכור מפנה את האנרגיה האנושית למעשי חורבן במקום לבנייה יוצרת. המלחמה, שאותה פירש גורדון בתחילתה כראשיתו של תהליך גאולה, לימדה אותו מה רבה הסכנה הגלומה בלאומיות הכוחנית, שעשתה את העם למטרה ואת האדם לאמצעי. במסה 'עם־אדם' תיאר גורדון את העם כ'חיה טורפת אכזרייה ושפלה מאין כמוה בקרב כל החיות הטורפות'.⁵⁸

שלילת הצבאיות של גורדון נבעה לא רק מהתנגדות לשפיכות־דמים, שמקורה ביתס של קדושה לחיים. היתה זאת שלילה מוחלטת של כל פנייה למלחמתיות, כאופציה לפתרון בעיות אנושיות. אם היה שלב שבו נדמה היה לגורדון כי בכוח המלחמה לחולל תיקון, הרי לאחר מלחמת העולם הוא שלל כל אפשרות מעין זאת תכלית שלילה. לאומיות אמתית יכולה לנבוע, אליבא דגורדון, אך ורק על יסוד יחסים חברתיים אנרכיים, שאין בהם מערכות מְסדיות וארגוניות. היא יכולה לקום רק על יסוד התאגדויות וולונטריות בין יחידים, שכל אחד מהם מימש בפועל את הפוטנציאל, הגלום בכל אדם, לשאת את 'צלם אלהים'. לכן לא ראה צורך לפרש ולפרט את תורת 'עם־אדם' והסביר:

מה תהא צורת הלאומיות החדשה? את זה אין, כמובן, להגיד. פה אין מקום לתכנונות, לסלילת דרכים. זהו דבר שבחיים. החיים הולכים בלי דרך, מתחדשים ומחדשים בלי תכנית. כל צעד מצעדיהם הוא עצם ההתחדשות והחידוש. לא ביום אחד תיעשה ולא בדרך ישרה תלך יצירת הצורה. ימים

שלבם בהתפתחות תורת הגאולה של א"ד גורדון

ידברו. רק אחת אפשר, כמדומה, להגיד, כי היא תהיה יותר קרובה אל הטבע, יותר נפעלת, יותר מחויה במומנט הקוסמי.⁵⁹

זוהי, אם כן, גישה עקרונית, לדידה חוסר־המסוימות ואי־הנכונות לגדוד גדרים הן ערך. ערך, שיסודו ברצון לשמור על מסגרת פתוחה ומפולשת, שיש בה מרב המרתב ליצירה ספונטנית.

גורדון גרס עוד, שאין 'עם־אדם' אחד דומה לחברו. כשם שכל אדם הוא פרט חד־פעמי, יחיד ומיוחד, שאין תחליף לו, כך גם כל עם אמתי הוא תוצר משולב של נוף מולדת, זכרונות היסטוריים, תרבות ודת מיוחדים רק לו. יחיד או עם, שגיבשו לעצמם אישיות מובחנת ומובהקת, אינם צריכים לשלוט בזולתם, או לשעבד אותו לצורכיהם, כדי להיות בעלי תודעה עצמית. הם אינם מאיימים תרבותית, או פיסית, על זולתם, ועצמאותם הרוחנית והגשמית איננה מאוימת על־ידי אחרים, אלא הם חיים בשלום אחותי עם כל שאר העמים, שהתעלו למדרגת 'עם־אדם'.

סיכום

במהלך הדיון נבחנו שלבי ההתפתחות של תורת הגאולה של א"ד גורדון. המעקב מלמד, כי כבר בשלב המוקדם היו כלולים בה המרכיבים העיקריים של התפיסה, שהגיעה לשיא גיבושה באחרית ימיו, והתמצתה בסממה 'עם־אדם'.

את הסטייה, שחלה בשלב הביניים, אפשר לתרץ בנסיבות היסטוריות. אך לא זה העיקר. חשיבותה של הסטייה היתה, בראש ובראשונה, בתפקיד הדיאלקטי שמילאה. ההתפכחות מהציפיות לתיקון שהמלחמה אמורה היתה לחולל, והמשבר שאליו נקלע גורדון בעקבות האכזבה המרה שהנחילה לו, הביאו אותו לחידוד תורתו ולגיבושה. הגות קיבלה צביון פילוסופי יותר, ומגמתה נעשתה יותר אנתרופוצנטרית.

אפיון מובהק לשיטתו של גורדון הוא האפיון האקזיסטנציאליסטי. אפיון זה מתבטא בהדגשת ערכו ומעמדו של היחיד החד־פעמי. היחיד הוא בעל רצון תופשי. רק ממנו יכולים לנבוע שינויים משמעותיים בעולם. רק בכוחו להביא לתיקון המיוחל. מהמרכז, שבו ניצב הפרט, נוצרים והולכים מעגלים, מעגלים מתפשטים: משפחה, עדה, קהילה, לאום, אנושות. הלאום הוא מוקד הגאולה.

גורדון, שהיה נטוע בקרקע המורשת היהודית, לא נצרך ליצירת לשון חדשה. לא רק השימוש במטבע 'עם־אדם', עם בצלם אלהים' נושא מטען מורשת, אלא גם המדרש, שיצר סביב פסוקי הנבואה - 'כי כל־העמים ילכו איש בשם אלהיו' (מיכה ד:ה) ו'לא־ישא גוי אל־גוי חרב' (ישעיה ב:ד)⁶⁰ - גם הם סימן מובהק לחיבור שהיה קיים לדידו של גורדון בין דעותיו ובין ההשקפות, שמצא לפניו במקורות היהדות. לשון אחר, את השקפתו הלאומית־ציונית לא תפס גורדון כמרד, ואת עצמו ראה,

59. שם, עמ' 237.

60. שם, עמ' 240.

בראש ובראשונה, כנביא מחדש⁶¹ וכדרשן לגיטימי. באחת, כממשיך־דרך אותנטי של המקורות והמחשבות שאותן קלט כיהודי ועיבד כאדם בן־זמנו. תורתו של גורדון היא שילוב מורכב בין יסודות של שינוי ומסורת; בין גישה דתית, שיש בה יסודות מיסטיים־פנתאיסטיים, ובין גישה חילונית, המושתתת על רכיבים שכלתניים־אקזיסטנציאליסטיים.

תיקון העולם והאנושות לא אמור להתחולל, אליבא דגורדון, כמעשה הנובע מהאל הטרונס־נדנטי, אלא האדם והעם הם בעלי הכוח המסוגל להביא את הגאולה, בבחירתם ובהכרעתם החופשית לעשות זאת בדרך השיבה אל החוויה בטבע.

61. ראה הערה 21 לעיל.